

ЕГЗОДУС СРБА ИЗ ДОЛИНЕ КРИВАЈЕ 1992—1995.

Сажетак: Пред почетак Одбрамбено-отаџбинског рата 1992–1995. српски народ у долини ријеке Криваје суочио се са пријетњом да му се понови геноцид какав се десио током Другог свјетског рата, када је у овим крајевима страдала готово трећина српског становништва. Успјешним политичким и војним организовањем, возући Срби релативно спремно су дочекали ратни хаос који се ширио некадашњом централном југословенском републиком. Међутим, изузетан стратешки значај овог простора за муслиманску страну условио је почетак троипогодишњих интензивних борбених дејстава у овим крајевима. Иако је главнина возућких Срба сачувана од физичког истријебљења, усљед комплексне војно-политичке ситуације, након вјековног присуства и страдања у два ратна сукоба, у долини Криваје њих више готово и да нема. У раду су анализирани страдање Срба возућког краја током цијелог рата, са фокусом на период након заузимања овог мјеста и једног дијела планине Озрен септембра 1995. године од стране тзв. Армије Републике Босне и Херцеговине. Ови догађаји су остали посебно упечатљиви по најсвирепијим методама којима су мучени и убијани заробљени припадници Четврте озренске бригаде и других јединица Војске Републике Српске које су биле ангазоване на овом ратишту, по чему су остали упамћени припадници озлоглашеног „Ел муџахедин” одреда. У раду су кориштени релевантна литература, мемоарски радови, штампа, сачувани видео-материјали и сјећања учесника догађаја.

Кључне ријечи: *Возућа, ратни злочини, одред „Ел муџахедин”, Одбрамбено-отаџбински рат 1992-1995.*

Српска села у долини ријеке Криваје претрпјела су велика страдања у геноциду у Независној Држави Хрватској. Око трећине предратног српског становништва, односно око 1300 возућких Срба, убијено је у терору који је највеће размјере имао током прве половине 1942. године. И материјална штета била је огромна јер су сва српска села у долини Криваје опљачкана и спаљена.² Послијератним опоравком нису могли бити надомјештени велики људски губици, те су посљедице геноцида у овом крају остале трајне. Током периода социјалистичке Југославије ови српски етнички простори били су подијељени у двије општине са муслиманском већином, Завидовићи и Бановићи, гдје су Срби чинили 20% и 17% становништва.³ Иако је ова подијељеност била отежавајућа околност, трагедија која им се десила у Другом свјетском рату и страх да се она не понови, утицали су на то да су Срби из Возуће непосредно пред почетак сукоба 1992. године „били једни од ријетких које развој догађаја

1 vujic.nemanja037@gmail.com

2 Ранко Пејић, *Срби на Озрену и Возући: живот и страдања* (Београд: Издавачко прометна агенција „Мирослав“, 1998), 102.

3 Federalni zavod za statistiku, „15.05.1992 STANOVNIŠTVO PREMA OPĆINAMA PO MJESNIM ZAJEDNICAMA PO NACIONALNOJ PRIPADNOSTI - POPIS 1991.“ Датум преузимања 5.2.2022. <https://docs.google.com/viewerng/viewer?url=http://fzs.ba/wp-content/uploads/2016/06/nacion-po-mjesnim.pdf>.

уопште није изненадио.”⁴ Један од симптоматичних примјера стања националних односа била је појава пријетећих натписа у возућком селу Стог, чак двије године прије почетка рата, који су гласили: „Смрт Србима!” и „Од Стога до Ирана биће земља муслимана!”⁵ Војно организовање Муслимана и Хрвата инстурисано из Сарајева дешавало се у Завидовићима и Бановићима мјесецима пред рат. Посљедњи покушај да се сачува мир у општини Завидовићи био је на посљедњој сједници скупштине општине, 17. априла, када је донесена заједничка одлука представника сва три народа да сваки народ остане са својом војском на својој територији, без отпочињања оружаних сукоба. Ипак, ратни вихор који се ширио како цијелом бившом СР Босном и Херцеговином, тако и долином Криваје, учиниће да овај споразум остане мртво слово на папиру.⁶ Провокације, пријетње и злостављања учинили су да се деценијски процес одласка бројних возућких Срба у оближње градове, у овом периоду окрене у супротном смјеру, ка возућким селима. Све вријеме трајања рата низали су се случајеви „мистериозних” смрти Срба који су одлучили да остану у оближњим градовима.⁷

Стратешки положај долине Криваје који је возућка ратна штампа поносно означавала као „кост у грлу Алијине зеничко-тузланске џамахирије”, био је одређујући за њену улогу од самог почетка рата.⁸ Брзим и ефикасним организовањем, идеја да се Возућа покори једном брзом акцијом, у старту је осујећена. У Возућој и Гостовићу формирани су добровољачки батаљони, а у Калаишима је попуњен и Пети моторизовани батаљон, као одговор на формирање двонационалне Територијалне одбране у Завидовићима.⁹ Ове јединице водиле су искључиво дефанзиван рат, са циљем очувања контроле над српским насељима у долини Криваје. Одбрана се темељила на принципу отпорних тачака на доминантним објектима и превојима¹⁰, гдје су успостављене и инжењерски утврђене ватрене тачке. Возућа се фактички од почетка рата нашла у опсадном стању, гдје су главни коридори ка другим српским срединама били искључени, а алтернативни некавалитетни и несигурни. Први оружани сукоб у возућком крају десио се 3. маја 1992. године, када је један српски борац

4 Српска војска: лист Војске Републике Српске, бр. 30, 25. јун 1995.

5 Виктор Нужић, Дарио Новаковић и Мирослав Љубојевић, *Страдање Српчана на озренско-возућком ратишту* (Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица - Србац: Општина Србац, Борачка организације општине Србац, 2018), 22.

6 Ненад М. Цвјетковић, *Битка за Возућу (1992-1995)* (Добој: Друштво за његовање културе и духовности „Мисионар”, 2012), 29-30.

7 Исто, 32.

8 *Возућица: Глас српског народа – Весник Српске општине Завидовићи*, бр. 5, 10. јун 1993.

9 Н. Цвјетковић, *Битка за...*, 33-35.

10 Овај систем одбране илустрован је у изјави једног официра из 16. крајишке бригаде: „Свако помињање Возуће код мене изазове неку језу. Када су средином 1994. године Муслимани кренули у до тада најжешћу офанзиву на Возућу, и скоро је заузели, неке наше крајишке јединице су отишле у испомоћ. [...] Терен је био такав да ниси могао ићи равно, већ цик-цак. И тако до врха. Тек што смо се попели на једну узвишење, чекало нас је друго. И тако у недоглед. Затим смо прошли кроз неко високо шипраже и бујади стигли на линију. Угледао сам четири рова, са око петнаестак људи, који су покривали то узвишење...” (Исто, 127).

рањен, а од задобијених рана је преминуо мјесец дана касније. Од тада, започео је период готово свакодневних сукоба који су резултирали како војничким тако и цивилним жртвама.¹¹

У најтежем положају била су села која су се налазила у залеђини поменутих отпорних тачака. Такав неповољан стратешки положај, тежак за дуготрајну одбрану, довео је до егзодуса српског становништва из Жељове, Врачевца и Предражића. Брзом акцијом Возућана, становници ових села су извучени из обруча.¹² Возућки борци су учествовали и у јесењим борбама за град Маглај, које су заустављене пред већ готово заузетим градом. Из тих борби није се вратило девет њих.¹³ Посебно тежак стратешки положај имала су српска села у долини Гостовића, одакле је након пола године тешке борбе са бројчано и техничким надмоћним непријатељем, јединим излазом из обруча према Озрену, евакуисано преосталих 2.500 војника и цивила.¹⁴ Крај прве ратне године, због губитка долине Гостовића, био је тежак за браниоце Возуће. Тадашњи командир ИДВ „Црвене беретке” Зоран Благојевић је у свом Ратном дневнику забиљежио: „Јаке муслиманске снаге брзо напредују палећи све пред собом. Горе напуштене Кучице и Чардак, дим се вије изнад долине Гостовића. [...] Суморна слика. Друга ОЛПБр¹⁵ преживљава тешке поражавајуће тренутке...”¹⁶

У долини Гостовића, током прве ратне године страдала су 43 борца и цивила. У самој долини Криваје страдало је 69 бораца и цивила, док је на десном крилу одбране, на Вијенцу и у Лозни страдало њих 57. На другим озренским ратиштима, углавном на Маглају, страдало је још 11 Возућана те године. Сходно томе, коначан број жртава у ширем рејону возућког ратишта током 1992. био је 180, од чега су 159 били борци, а 21 цивили. У овај број жртава нису урачунати страдали из села Жељова, Љесковица и Бистрица, која су била наслоњена на лијево крило одбране Возуће. Са њима, број жртава се повећава на 201, од којих су 27 били цивили. Ненад Цвјетковић, аутор више књига о прошлости Возуће, сматра да су неки од разлога овог релативно великог броја страдалих неопрезност која је била резултат самоувјерености српских бораца и „недовољан рад на фортификацијском уређењу одбрамбене линије у очекивању да ће рат бити брзо завршен.”¹⁷

Почетком 1993. на борбеним линијама изграђена је снажна одбрамбена инфраструктура, која се састојала од земуница, утврђених заклона, командних мјеста, десетинакилометаратраншејаиминскихпоља, штојеодВозућеначинио, како Цвјетковић закључује, „слику Стаљинграда”.¹⁸ Оваква неадекватна

11 Исто, 39.

12 *Озренски видици: лист Тактичке групе Озрен и Заједнице општина Озрен*, бр. 9, јануар 1995.

13 Н. Цвјетковић, *Битка за...*, 62-63.

14 *Српска војска: лист Војске Републике Српске*, бр. 7, 21. април 1993.

15 Друга озренска лака пјешадијска бригада (борци из Возуће били су дио ове бригаде до реконструкције у новембру 1993, када је формирана Четврта озренска лака пјешадијска бригада).

16 Н. Цвјетковић, *Битка за...*, 69.

17 Исто, 73-74.

18 Исто, 78.

поређења учестала су у ратној штампи и послеријатној публицистици, са циљем да се нагласи тешка ситуација на овом ратишту. Оружани сукоб до ког је током љета 1993. дошло између снага тзв. АРБиХ и тзв. ХВО, није значио и обуставу борби на возућком ратишту. Основни мотив муслиманских снага да покрећу учестале акције ка долини Криваје прецизиран је у једној анализи Другог корпуса, гдје стоји: „Под својом контролом држањем пута Бановићи – Возућа – Завидовићи, у дужини од осам километара, агресор је практично одвајао тузлански и зенички базен, те два најбројнија армијска корпуса – Други и Трећи и тиме онемогућавао стратегијску иницијативу у централној Босни и држао позиције за евентуалну успоставу резервног коридора долином Криваје преко Олова.”¹⁹ Упад једне диверзантске групе у јуну све до манастира Возућица на ком су остављене пријетеће поруке и када су страдала 2 војника и 2 цивила, означио је почетак тешких једноипомјесечних интензивних и крвавих борби. Планираним и изненадним нападима на различитим дијеловима фронта, циљ нападача био је развлачење па уништење линија одбране Возуће. И поред великих губитака, одбрамбене линије су сачуване, а љетна офанзива је завршена неуспјешно крајем јула мјесеца.²⁰

Важан догађај током друге ратне године била је нова реорганизација војске, према којој је 1. новембра формирана Четврта озренска лака пјешадијска бригада, са сједиштем у Возућој, стога позната и као „Возућка бригада”. Због интензивних борбених дејстава, у сљедећем периоду као испомоћ на овај простор упућиване су снаге из Српца, Приједора, Добоја, Лакташа, са Озрена, Мотајице и друге јединице.²¹ О специфичности овог ратишта свједочио је и један официр из Србачке бригаде који је, сјећајући се ратних дана, истакао „да се на озренско ратиште долазило по казни. Док смо били на другим ратиштима, када неко из наше бригаде не поштује дисциплину, ми га по казни пошаљемо у Четврту озренску бригаду.”²²

Ратни губици током 1993. на возућком ратишту знатно су смањени у односу на прву ратну годину. Страдало је укупно 55 особа, од чега 8 цивила. Неки од фактора који су утицали на то јесу скраћивање фронта након повлачења из Гостовића, додатна инжењерска утврђеност, повећање дисциплине и ратног искуства те ангажованост дијела јединица тзв. АРБиХ у борбама против тзв. ХВО.²³

Током прве половине 1994. године, главна мета напада јединица тзв. АРБиХ било је десно крило возућког ратишта – Вијенац. Интензивни напади трајали су од краја фебруара, па све до заузимања ове тачке, 11. маја 1994, када је страдало најмање 52, а заробљено 48 српских бораца. Овој акцији у муслиманском војном врху даван је толики значај да је генерал тзв. АРБиХ Расим Делић чак изјавио да она „представља прекретницу у рату за ослобађање

19 Operativno taktička analiza („Uragan – 95”), Vojska Federacije BiH - Komanda Drugog korpusa, Tuzla, decembar 1999. godine, 1.

20 Н. Цвјетковић, *Битка за...*, 89-94.

21 *Возућица: Глас српског народа – Весник Српске општине Завидовићи*, бр. 12, 12. август 1998.

22 Нужић, Новаковић и Љубојевић, *Страдање Српчана...*, 126.

23 Н. Цвјетковић, *Битка за...*, 101.

БиХ у смислу преузимања иницијативе од стране наше Армије.”²⁴ Заузимање овог мјеста имало је велики економски значај јер је руда са овог простора била битна за индустријску производњу у градовима под муслиманском контролом.²⁵ Да би охрабрили борце и народ у том тешком моменту, Возућу су 19. маја посјетили предсједник Републике Српске др Радован Караџић, командант Главног штаба ВРС генерал Ратко Младић, командант Првог крајишког корпуса генерал Момир Талић, епископ Зворничко-тузлански Василије и друге личности из војног и политичког врха Републике Српске.²⁶ У вези са овом посјетом најупечатљивија је остала Караџићева изјава: „Бранећи Возућу, бранећи чуке око Возуће, ми бранимо Београд, бранимо Бањалуку, а богами бранимо Москву, мада то они можда још не знају”.²⁷

Успјех на Вијенцу охрабрио је снаге тзв. АРБиХ и већ у јуну је започета нова офанзива са циљем потпуног сламања одбране Возуће. Интензивне акције су се низале до новембра исте године, са учешћем око 17 000 војника из два корпуса тзв. АР БиХ.²⁸ Страдање цивила, коришћење бојних отрова и могућност да долина Криваје падне у потпуно окружење, разлози су због којих је донесена одлука да се цивилно становништво из Возуће, Свињашнице и Лозне у ноћи између 16. и 17. јуна евакуише на Озрен.²⁹ Један Возућанин је записао да је долина Криваје у вријеме евакуације била „пуста и сабласна као уклетата. Нигдје људи, нигдје живе душе, све се негдје завукло и склонило. Само се повремено са положаја из шуме зачује митраљеска или пушчана паљба и само повремено, и то све ближе и ближе, експлодира понека граната”.³⁰ Вријеме је показало да је ова одлука команде Четврте озренске бригаде била промишљена и спасоносна. Због успјешне одбране долине Криваје, крајем 1994. Четврта озренска бригада одликована је медаљом „Петар Мркоњић”.³¹

Током 1994. године снаге из састава Трећег корпуса тзв. АРБиХ извеле су укупно седам војних операција са намјером да слома отпор на возућком ратишту. Још четири акције извеле су припадници Другог корпуса. Број жртава са српске стране у овој години био је најмање 173 бораца и 7 цивила.³²

Посљедња ратна година донијела је трагичан крај „возућке епопеје”. Заузимањем комплетне Нишићке висоравни од стране снага тзв. АРБиХ новембра 1994, шансе да се успостави коридор од Возуће ка истоку Републике Српске готово су нестале, а тиме је ослабио и стратешки значај овог краја за српску страну.³³

24 Исто, 110-112.

25 Српска војска: лист Војске Републике Српске, бр. 20, 8. јун 1994.

26 Удрим: гласило удримског краја, бр. 2, 1994.

27 Удрим: гласило удримског краја, бр. 5, јануар 1995.

28 Н. Цвјетковић, *Битка за...*, 114-115.

29 Озренски видици: лист Тактичке групе Озрен и Заједнице општина Озрен, бр. 2, јун 1994.

30 Боривоје–Боро Божић, *Времена завичаја* (Бања Лука: Центар психолошких истраживања и заштите менталног здравља „Псимедика”, 2008), 35-36.

31 Озренски видици: лист Тактичке групе Озрен и Заједнице општина Озрен, бр 7 и 8, новембар и децембар 1994.

32 Н. Цвјетковић, *Битка за...*, 137.

33 Неколико година послје рата, командант „Возућке” бригаде Новослав Николић ове догађаје означио је као кључне за расплет ситуације на возућком ратишту: „Возућа је пала онда када

Напади муслиманских снага у првој половини године, којима је прекинуто договорено примирје, редом су одбијани, али са њима је потврђена одлучност врха тзв. АРБиХ да коначним запосједањем Возуће споје два корпуса и двије привредне регије, али и створе претпоставку за даља дејства ка сјеверу, односно Озрену, граду Добоју па и ријеци Сави.³⁴ Коначној офанзиви на Возућу претходио је напад на коту Подсјелово, чијим су заузимањем муслиманске снаге дубоко ушле на простор планине Озрен. Након ове акције настали су неки од снимака бруталног обрачунавања припадника одреда „Ел муцахид“³⁵ („Ел муцахедин“) са заробљеним српским војницима, што се више пута понављало до краја рата.³⁶ Акције предвођене одредом „Ел муцахид“ током јула мјесеца донијеле су велике жртве на обје стране, што је био резултат фанатизма припадника овог одреда.³⁷

Након ових акција, пад Возуће био је готово неизбежан. Губитак одређених кота утицао је на морал бранилаца, док су стезање обруча око Возуће и сужавање излаза ка Озрену, са повећаним дезертерством и смртношћу били фактори који су наслућивали оно што се спремало. Непосредно пред кључну операцију, муслиманске снаге добиле су још једну велику помоћ – НАТО авијацију, која је бомбардовала Републику Српску. Нешто што је посебно утицало на возућке борце било је рушење једног од симбола Озрена, торња на врху Краљица, 6. септембра 1995.³⁸ Америчка авијација је у нападима на поједине циљеве у Републици Српској користила и муницију са осиромашеним уранијумом. Једна од таквих мета била је и у близини Возуће.³⁹

су планови пробијања коридора од Олова, односно Нишићке висоравни, долином Криваје до Возуће спаковани у фиоке ВРС. [...] Нормално мјесечно следовање горивом од пет тона смањено је на боо литара што није било довољно ни за производњу хљеба. Недостатак мина за минобацаче, граната и муниције за десетак оклопних возила постао је хроничан. Умјесто нормалне и редовне попуне војницима и старјешинама наша јединица је у последње вријеме попуњавана окорјелим побјегуљама, шверцерима, људима без морала и достојанства. Они су само допринијели да се број дезертера 4. ОЛПБр увећа... [...] Од потребних 40 професионалних старјешина колико формацијски следује, имали смо само тројицу!“ (*Возућица Удрим: званично гласило Завичајног удружења Завидовићана*, бр.5, 30. новембар 2002).

34 Ненад Цвјетковић, *Под заставом џихада* (Добој: Штампa, 2005), 143.

35 Одред је настао августа 1993, када је од бораца из муслиманских земаља направљена једна посебна јединица у оквиру Трећег корпуса тзв. АРБиХ. Фанатизам у борби, велики проценат погинулих припадника, мучење и обредна смакнућа заробљеника, најупечатљивије су карактеристике припадника овог злогласног Одредa. Септембарским борбама 1995. на Озрену, они су завршили свој ратни пут, и то са 500 погинулих, а око 2000 рањених припадника. (Види: Ненад Цвјетковић, *Под заставом џихада* (Добој: Штампa, 2005)); Један медицински радник из Прњавора овако описује изглед муцахедина: „...арапски војници старосне доби између седамнаест и двадесет година. Обучени су дјелимично у маскирне униформе, а дјелимично у њихове националне ношње са прегачама и разним марамама. Наоружани су пушкама типа калашњиков, сабљама и ножевима.“ (Мирослав Тохол, *Црна књига. Патње Срба у Босни и Херцеговини 1992-1995. Свеска прва* (Цетиње: Светигора, 2000), 559.)

36 Н. Цвјетковић, *Под заставом...*, 144.

37 Н. Цвјетковић, *Битка за...*, 155-156.

38 *Возућица Удрим: званично гласило Завичајног удружења Завидовићана*, бр. 2, 5. новембар 2001.

39 Bojan Dimitrijević, *Vazdušni rat nad Republikom Srpskom i Republikom Srpskom Krajinom* (Beograd: Društvo istoričara Srbije „Stojan Novaković“, 2017), 324.

У рано јутро 10. септембра 1995. године, уз јаку артиљеријску подршку, почео је пјешадијски и тенковски напад на долину Криваје. У Другом корпусу ова операција шифрована је као „Ураган-95”, а у Трећем „Фарз-95” („Божија заповијест”), док је Одред „Ел муџахид” ову операцију звао „Бадр ал Босна”. Припадници Одред су, према описима заповједника Абу Малија, „послије дугог извиђања и молитви, подигли руке према небу молећи Алаха за побједу”.⁴⁰ Однос снага тог дана био је готово 1:10, односно око 2.500 српских на око 23.000 муслиманских бораца.⁴¹ Кота Паљеник, која је била прва на удару, брзо је пала, а потом је убијено 29 бораца Србачке бригаде, чиме се дио линије одбране почео осипати. Када су годину дана касније прегледани лешеве страдалих Српчана, утврђено је да су углавном унакажени и обезглављени. Тек 11 њих се извукло из окружења.⁴² Тачка за тачком које су три и по године биле гарант одбране Возуће, тог јутра су падале, а већ у 14.30 центар Возуће био је под контролом снага тзв. АРБиХ. То је био крај „битке за Возућу”, али почетак трагедије оних који су пали у окружење.⁴³

Већ сљедећег дана Алија Изетбеговић се у центру Возуће састао са командантима два корпуса и изјавио: „Ви сте на Возући сломили кичму четничког непријатеља, ви сте показали пут којим ћемо наставити и дали урнек, модел или урнек борбе како се та кичма може наставити даље да ломи, да би се ослободила наша домовина Босна и Херцеговина.”⁴⁴ У анализи ове акције у изради Другог корпуса, успјеху је придаван огроман значај, те је, између осталог, преувеличавајући наведено: „10. септембра 1995. године, баш на овим просторима сломљена је кичма «Републике Српске» и «Велике Србије».”⁴⁵

Истог тог, 10. септембра, у озренском селу Тумаре од 1.176 бораца „Возућке” бригаде прије почетка ове операције, постројено је око 630 незаробљених. Одбрамбена линија коју је команда 4. ОЛПБ успоставила, служила је и као прихватна база за десетине оних који су у мањим групама сљедећих дана успијевали да се пробију кроз заузету територију.⁴⁶ У обручу је остало и

40 Н. Цвјетковић, *Под заставом...*, 146.

41 „LJUBI BRATA (seo film)”, видео запис, објављено 2. 12. 2012, <https://www.youtube.com/watch?v=lqGFrzslHbY>.

42 Н. Цвјетковић, *Битка за...*, 171-172; Један обавјештајцац је шест година касније у листу “Сандеј Тајмс” писао: „Око 300 муџахедина је устало и појурило у правцу српских линија узвикујући “Алаху екбер”. [...] Било је то невјероватно. Могао си их видјети како погођени мезима падају, устају, и трче напријед као животиње. Срби су се морали повући.” (Н. Цвјетковић, *Под заставом...*, 148).

43 Н. Цвјетковић, *Битка за...*, 175-176.

44 „Vožuca '95 - Dnevnik TVBiH”, видео запис, објављено 26. 9. 2012, <https://www.youtube.com/watch?v=m5boctBAohM>.

45 Operativno taktička analiza („Uragan – 95”), Vojska Federacije BiH - Komanda Drugog korpusa, Tuzla, decembar 1999. godine, 11.

46 Н. Цвјетковић, *Битка за...*, 178; Један од бораца који је након 11 дана ноћног пробијања кроз непријатељске редове и минска поља успио доћи до новоуспостављене српске линије, писао је: „Извлачећи се, наилазили смо на све и свашта. Убијене, измасакриране људе, разбацано оружје по потоцима... [...] Сјећам се тренутка када смо наишли на момка који је био активни полицајац при ЦЈБ Добој и који је био изгубљен и уплашен. Крећући се заједно даље, наишли смо на његову кућу на Озрену која је горјела. Гледајући то плакао је, а и нама је то тешко пало. Нисам се плашио ако бих пао муслиманима у руке, али сам страховао да нас не ухвате муџахедини јер

заробљено преко 670 цивила и војника. Од тог броја, 210 њих је преживјело тако што су, услед великог притиска, у мјесецима послје рата постепено пуштани на слободу са трајним посљедицама тортуре коју су преживјели.⁴⁷ Они који нису избјегли заробљавање, поготово од стране муџахедина, били су изложени вишемјесечној тортури и ритуалним смакнућима. Један од иностраних командира, Али Хамад, у својој књизи „У мрежи зла“, између осталог, биљежи: „У другом камиону, из којег је капала крв, видио сам лешеве у војним униформама, али је било и лешева који су били скоро голи. Лешеве су били набацани једни на друге. Не бих знао тачно рећи колико их је било, али претпостављам да је било око 20. Приметио сам да су лешеве били без глава, али је међу њима било бачено и више глава.“⁴⁸ У привременом заробљеничком центру Трећег корпуса у селу Кестен, евидентирана су 54 српска борца и неколико цивила. Два заробљеника су одмах убијена у циљу застрашивања групе, док су остали одвезени у Гостовић, гдје им се губи траг.⁴⁹ Тек неколико тијела страдалих пронађено је у масовној гробници у којој број глава није одговарао броју трупова, а анализа је потврдила да су жртве биле везане и убијене оштрим механичким предметом.⁵⁰ Командант једне јединице која је учествовала у операцији „Фарз 95“, у Хашком суду је на суђењу против генерала Расима Делића потврдио да су „муџахедини“ седам дана мучили и понижавали заробљенике да би их појединачно убијали, што је претходно било најављено на разгласу.⁵¹ Муџахедински логор у Гостовићу састојао се од 29 жутих шатора са великим шатором у средини који је служио за ритуално мучење и молитву. Све се дешавало на десетак километара од мјеста гдје су биле смјештене британске мировне трупе УНПРОФОР-а, међутим, реакција са њихове стране је изостала.⁵² Један босански Муслиман, тада припадник Одред, 2006. у сарајевским новинама „Дан“ пише: „Злочине су чинили и страни и домаћи муслимани. Јеменци су били најгори. Чим су се вратили са линије одмах су једног заробљеника „одрадили“. Настао је тајац. Онда су заклали још једног. Почели су одвајати људе по групама, и било је како ко хоће. Оргијање је трајало два дана, чак су и дјеца из околних села то гледала, а касете са тим снимцима су касније приказиване регрутима. Гледао сам како странац заробљеном Србину сијече главу моторном пилом!“⁵³ Да су постојање и услови у логору у Гостовићу били познати у муслиманском војно-политичком врху, потврђује и исказ једног од заробљеника који свједочи да су у логор долазили како становници околних села, тако и припадници војне полиције тзв. АРБиХ (који су учествовали у малтретирању), високи представници Владе у Сарајеву, па чак и једна делегација

сам их гледао како носе одсјечене српске главе у рукама.“ (Нуждић, Новаковић и Љубојевић, *Страдање Српчана...*, 116).

47 Исто, 191.

48 Н. Цвјетковић, *Битка за...*, 180.

49 Н. Цвјетковић, *Под заставом...*, 148.

50 Н. Цвјетковић, *Битка за...*, 185.

51 Н. Цвјетковић, *Битка за...*, 183.

52 Н. Цвјетковић, *Под заставом...*, 149.

53 Нуждић, Новаковић и Љубојевић, *Страдање Српчана...*, 39.

Саудијске Арабије.⁵⁴ Један бивши припадник Одрета је у интервјуу неколико година послје рата истакао: „Све злочине које су починили, незаконите активности су учинили под заштитом како војног штаба Армије БиХ, тако и тадашњег политичког врха Босне и Херцеговине.”⁵⁵ Заробљени из Возуће мучени су и убијани још у згради ТО у Бановићима, у Калесији, Централном затвору у Сарајеву, КПД Зеници и у Окружном затвору и касарни у Тузли.⁵⁶ Забиљежени су и случајеви када су заробљеници остављани у селима са циљем да се домаће становништво „прекаљује” на њима. У селу Ливаде, дјеца су од муцахедина „стимулисана чоколадама и бананама, а одрасли кафом, шећером, уљем.”⁵⁷ Једини страни добровољац који је на овом ратишту учествовао на српској страни, Бугарин Евгениј Василев, страдао у покушају пробоја обруча. Сахрањен је у Софији, без одрубљене главе.⁵⁸

Тијела више од 300 српских бораца пронађена су на више од 61 локација, у појединачним или у 11 измјештених масовних гробница. Непозната је судбина око 129 страдалих.⁵⁹ Тијела која су годинама проналажена на разним локацијама углавном су била обезглављена. Дио цивила, претежно старије животне доби, који нису имали снаге да се извуку ка Озрену, остао је и страдао на кућном прагу.⁶⁰

Понесени војничким успјехом у Возућој, муслиманске снаге наставиле су продор у дубину Озрена. Учешће десетковане 4. ОЛПБ на градачачком ратишту пред крај рата, тада под командом поручника Зорана Благојевића, прошло је без додатних жртава.⁶¹

Укупно, посљедње године рата на возућком ратишту страдало је укупно 594 војника и 20 цивила, те је коначан број страдалих током троипогодишње опсаде Возуће 1008 бораца и 62 цивила, од чега 470 из Возуће, Лозне, Свињашнице, Вијенца и Гостовића и најмање 600 бораца других јединица Првог крајишког корпуса ВРС (највише из општина Прњавор, Србац, Подновље, из крњинских села, Добоја, Брода и Теслића).⁶² Бројеви страдалих бораца ВРС возућко ратиште чине једним од најстрадалнијих у Одбрамбено-отаџбинском рату, док је општина Завидовићи једна од општина са највећим процентом

54 „PUT NAS DOVEO: Velibor Trivičević iz Prnjavora preživio 174 dana u logoru mudžahedina - 13.09.2020.”, видео запис, објављено 13. 9. 2020, <https://www.youtube.com/watch?v=yMYLHrLKQ9c>.

55 „Prica Bosanskog Mudžahedina 2”, видео запис, објављено 16. 9. 2008, <https://www.youtube.com/watch?v=2B-xwYiM6q4>.

56 *Возућица Удрим: званично гласило Завичајног удружења Завидовићана*, бр.2, 5. новембар 2001.

57 Н. Ђурић, *Излагање...*, 83.

58 Нинко Ђурић, *Излагање у 15. септембар. Дан несталих и погинулих у Одбрамбено-отаџбинском рату Републике Српске. Округли сто*. Уредник Јанко Велимировић (Бања Лука: Влада Републике Српске; Одбор за његовање традиције ослободилачких ратова; Републички центар за истраживање ратних злочина; Републичка организација породица заробљених и погинулих бораца и несталих цивила Републике Српске, 2009), 84.

59 „ROTEZ TV K3 13. 09. 2016 . godine”, видео запис, објављено 14. 9. 2016, <https://www.youtube.com/watch?v=Ytmihrcym9k>.

60 Н. Цвјетковић, *Битка за...*, 200.

61 Исто, 186-188.

62 Н. Цвјетковић, *Битка за...*, 201-202.

страдалих бораца српске националности.⁶³

За три и по године борби, на овом ратишту страдало је и преко 1.200 бораца тзв. АРБиХ.⁶⁴ У једном документу тзв. АРБиХ стоји: „Озрен је био <тврђ орах> за јединице наше Армије које су <држале> овај дио ратишта јер <без Озрена нема ни Републике Српске>...”⁶⁵ Велики број страдалих муслиманских војника наглашаван је и у српској ратној штампи гдје је Возућа, поготово прије њеног пада, тријумфално означавања као „уклето мјесто за исламисте” и „табут ратиште”.⁶⁶

Материјални губици послије пада Возуће били су потпуни, села су опљачкана и спаљена, страдао је и манастир Возућица, као и цркве у Стогу, Бочињи, Тумарама и Гостовићу. Из ширег рејона Возуће, из око 30 села, протјерано је укупно 1.920 породица са 7.680 чланова.⁶⁷ Ненад Цвјетковић закључује: „Систематски је уништено културно наслеђе стварано стољећима, прекинут континуитет живљења и стварања, а многи традиционални возућки обичаји заувјек докинути. Трајно су избрисане материјалне и духовне успомене једног колективитета.”⁶⁸

Након рата, злочини су на различите начине прикривани. Измјештање масовних и појединачних гробница на непознате локације било је учестала појава, чиме је отежано или потпуно онемогућено проналажење несталих. Упечатљив примјер за ово јесте случај који се десио непуних годину дана од краја рата, када су ексхумирана тијела усљед пријетњи привремено остављена у оближњу земуну, да би убрзо пронађена растурена и спаљена. Једино од 24 тијела које није било разнесено, било је минирано. Само пажњом присутних мина није активирана и чланови тима нису страдали.⁶⁹

Примирјем од 2. октобра 1995, борбе на Озрену су заустављене, а Дејтонски мировни споразум је потврдио да долина Криваје и јужне падине Озрена остају дубоко унутар Федерације Босне и Херцеговине. Услови за масовнији повратак никад нису остварени па је лист завичајног удружења Возућана неколико година послије рата писао: „А, много тога се промјенило у животу овог народа од када су утихнули топови изнад његове (српске) Возуће.

63 Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, *Жртве Одбрамбено-отаџбинског рата*. (Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2019), 40-41.

64 Исто, 202.

65 *Operativno taktička analiza („Uragan – 95”)*, Vojska Federacije BiH - Komanda Drugog korpusa, Tuzla, decembar 1999. godine, 1.

66 *Српска војска: лист Војске Републике Српске*, бр. 23, 23. септембар 1994; *Српска војска: лист Војске Републике Српске*, бр. 30, 25. јун 1995.

67 „24 godine od egzodusa Srba iz Vožuće i Ozrena i najava marša ‘Stazama egzodusa’”, видео запис, објављено 2. 9. 2019, <https://www.youtube.com/watch?v=SIPUrLutVYA>; Један Возућанин неколико година послије рата је записао: „Нигдје ни села, ни куће. Само са зараслих кућишта стрше зидине и димњаци спаљених кућа и села. Оно што није запаљено, демонтирано је, опљачкано и срушено. [...] Нигдје широког калдрмисаног сокака, нигдје раскрснице, нигдје ни једне куће, нигдје орјентира и трага...” (Б. Божић, *Времена завичаја...*, 38).

68 Н. Цвјетковић, *Битка за...*, 205.

69 „LJUBI BRATA (ceo film)”, видео запис, објављено 2. 12. 2012, <https://www.youtube.com/watch?v=lqGFrzslHbY>.

Ево већ пету годину, у тој „Српској Москви”, у том „Српском Стаљинграду, на тој „Јужној капији Републике Српске” нема више ни једног Возућанина, нити једног Србина!”⁷⁰

Тежак стратешки положај Возуће од почетка је утицао да она постане једно од најтежих ратишта у цијелој Републици Српској. Троипогодишња одбрана против вишеструко бројнијег и опремљенијег непријатеља учинила је да се глас о овом малом мјесту далеко рашири. Ипак, трагедија која се десила после пада Возуће – мучења, иживљавања и ликвидације заробљених припадника Војске Републике Српске, које су углавном вршили екстремисти из исламских земаља, забиљежени су као један од најокрутнијих злочина у Одбрамбено-отаџбинском рату 1992-1995.

⁷⁰ *Возућица: Глас српског народа – Весник Српске општине Завидовићи*, бр. 1, 1. фебруар 1993.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Необјављени извори

- Operativno taktička analiza („Uragan – 95“), Vojska Federacije BiH - Komanda Drugog korpusa, Tuzla, decembar 1999. godine.

Монографије

- Божић, Боривоје–Боро. *Времена завичаја*. Бања Лука: Центар психолошких истраживања и заштите менталног здравља „Псимедика“, 2008.
- Dimitrijević, Bojan. *Vazdušni rat nad Republikom Srpskom i Republikom Srpskom Krajinom*. Beograd: Društvo istoričara Srbije “Stojan Novaković”, 2017.
- Нужић Виктор, Новаковић Дарио и Мирослав Љубојевић. *Страдање Српчана на озренско-возућком ратишту*. Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица - Србац; Општина Србац, Борачка организације општине Србац, 2018.
- Пејић, Ранко. *Срби на Озрену и Возући: живот и страдања*. Београд: Издавачко прометна агенција “Мирослав”, 1998.
- Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица. *Жртве Одбрамбено-отаџбинског рата*. Бања Лука: Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, 2019.
- Тохол, Мирослав. *Црна књига. Патње Срба у Босни и Херцеговини 1992-1995. Свеска прва*. Цетиње: Светигора, 2000.
- Цвјетковић, Ненад М. *Битка за Возућу (1992-1995)*. Добој: Друштво за његовање културе и духовности „Мисионар“, 2012.
- Цвјетковић, Ненад. *Под заставом џихада*. Добој: Штампa, 2005.

Монографске студије

- Бурић, Нинко. Излагање у: *15. септембар. Дан несталих и погинулих у Одбрамбено-отаџбинском рату Републике Српске. Округли сто*. Уредник Јанко Велимировић, 75-85. Бања Лука: Влада Републике Српске; Одбор за његовање традиције ослободилачких ратова; Републички центар за истраживање ратних злочина; Републичка организација породица заробљених и погинулих бораца и несталих цивила Републике Српске, 2009.

Периодика

- *Возућица: Глас српског народа – Весник Српске општине Завидовићи – Возућа*, Которско, 1993, 1998.
- *Возућица Удрим: званично гласило Завичајног удружења Завидовићана – Добој*, 2001, 2002.
- *Озренски видици: лист Тактичке групе Озрен и Заједнице општина Озрен*

– Озрен, 1994, 1995.

- *Српска војска: лист Војске Републике Српске* – Сарајево, 1993, 1994, 1995.
- *Удрим: гласило удримског краја* – Модрича, 1994.

Интернет сајтови

- „Vozuca ‘95 - Dnevnik TVBiH“, видео запис, објављено 26. 9. 2012, <https://www.youtube.com/watch?v=m5boctBAohM>.
- „LJUBI BRATA (seo film)“, видео запис, објављено 2. 12. 2012, <https://www.youtube.com/watch?v=IqGFrzslHbY>.
- „PUT NAS DOVEO: Velibor Trivičević iz Prnjavora preživio 174 dana u logoru mudžahedina - 13.09.2020.“, видео запис, објављено 13. 9. 2020, <https://www.youtube.com/watch?v=yMYLHrLKO9c>.
- „POTEZ TV K3 13. 09. 2016 . godine“, видео запис, објављено 14. 9. 2016, <https://www.youtube.com/watch?v=Ytmihpcym9k>.
- „Prica Bosanskog Mudzahedina 2“, видео запис, објављено 16. 9. 2008, <https://www.youtube.com/watch?v=2B-xwYiM6q4>.
- Federalni zavod za statistiku. „15.05.1992 STANOVNIŠTVO PREMA OPČINAMA PO MJESNIM ZAJEDNICAMA PO NACIONALNOJ PRIPADNOSTI - POPIS 1991.“ Датум преузимања 5.2.2022. <https://docs.google.com/viewerng/viewer?url=http://fzs.ba/wp-content/uploads/2016/06/nacion-po-mjesnim.pdf>.
- „24 godine od egzodusa Srba iz Vozuće i Ozrena i najava marša ‘Stazama egzodusa’“, видео запис, објављено 2. 9. 2019, <https://www.youtube.com/watch?v=SIPUrLutVYA>.

THE EXODUS OF SERBS FROM THE VALLEY OF THE KRIVAJA RIVER 1992—1995.

Summary: Before the beginning of the Bosnian War 1992–1995, the Serbian people in the valley of the Krivaja River faced the threat of a repeat of the genocide that happened during the Second World War when almost a third of the Serbian population perished in these regions. Through successful political and military organization, the Vozuća Serbs relatively readily welcomed the chaos of war that was spreading through the former central Yugoslav republic. However, the exceptional strategic importance of this area for the Muslim side caused the beginning of three and a half years of intense fighting in these regions. Although the majority of Serbs were saved from physical extermination, due to the complex military-political situation, after centuries of presence and suffering in two war conflicts, there are almost no more of them in the Krivaja valley. The article examines the suffering endured by the Serbs in the Vozuća region during the war. It concentrates on the period after the takeover of this location and other parts of Mount Ozren by the so-called Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina in September 1995. These events remain particularly striking due to the most brutal methods by which the captured members of the Army of Republika Srpska that were engaged on this battlefield were tortured and killed, which is what the members of the notorious 'El Mujahideen' formation are remembered for. Relevant literature, memoirs, press, preserved video materials, and memories of event participants were used in the work.

Key words: *Vozuća, war crimes, 'El Mujahedin', Bosnian war.*